

*Лідія Пироженко,
доктор педагогічних наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник
лабораторії історії педагогіки
Інституту педагогіки Національної
академії педагогічних наук України*

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ НАЗАРОВИЧА КАРАЗІНА

У статті здійснено ретроспективний аналіз освітньої діяльності В. Н. Каразіна. Розкрито його внесок у формування системи народної освіти, зокрема безпосередню участь педагога у заснуванні Харківського університету, сільської школи, накреслення освітніх проектів. Встановлено окремі біографічні відомості з життя і діяльності В. Н. Каразіна. Автор підкреслює, що видатний український учений все життя свято вірив, що могутнім може бути лише народ, озброєний знаннями. Автор підводить підсумок, що велич свого народу та держави В. Н. Каразін ставив понад усе; йому не вдалося реалізувати більшість своїх просвітницьких задумів, та одним лише заснуванням Харківського університету Василь Назарович Каразін назавжди увійшов в історію української освіти.

Ключові слова: *В. Н. Каразін, освітня діяльність, освітні проекти, Харківський університет, сільська школа.*

В статье сделан ретроспективный анализ образовательной деятельности В. Н. Каразина. Раскрыто его вклад в формирование системы народного образования, а именно непосредственное участие педагога в учреждении Харьковского университета, сельской школы, начертание образовательных проектов. Охарактеризовано источники, что дало возможность установить отдельные биографические сведения из жизни и деятельности В. Н. Каразина. Автор подчёркивает, что выдающийся украинский учёный всю жизнь свято верил, что мощным может быть только народ, вооружён знаниями. Автор подводит итог, что величие своего народа и государства В. Н. Каразин ставил превыше всего; ему не удалось реализовать большинство своих просветительских замыслов, и одним лишь основанием Харьковского университета Василий Назарович Каразин навсегда вошёл в историю украинского образования.

Ключевые слова: *В. Н. Каразин, просветительная деятельность, образовательные проекты, Харьковский университет, сельская школа.*

In the article author presents retrospective analysis of the educational activity of V. N. Karazin. His contribution to the formation of public education, including direct participation of the enlightener in the establishment of the Kharkiv University, village school and his work in different educational projects

was described. some biographical information about the life and work of V. N. Karazin was also founded. The author pays attention that famous Ukrainian scientist believed that only knowledgeable nation can be powerful. V. N. Karazin didn't realize all the ideas and projects that he had in his mind, but thanks to the establishment of the Kharkiv University his name would always be in the history of Ukrainian education.

Key words: *V. N. Karazin, educational activity, educational projects, the Kharkiv University, village school.*

Видатний вітчизняний педагог, просвітник, організатор освіти Василь Назарович Каразін народився 30 січня 1773 р. в селі Кручик на Слобожанщині. Освіту отримав у приватних пансіонах Кременчука та Харкова, де навчався до 17 років. Під час військової служби слухав лекції у Горному корпусі – на той час кращому вищому навчальному закладі Росії, де здобув ґрунтовні знання з математики, фізики, хімії, медицини, оволодів основними європейськими мовами. Восени 1795 р. Василь Назарович залишив військову службу, щоб «вивчати Росію і займатись точними науками» [6, с. 15]. Він поселився у своєму маєтку в селі Кручик, де одружився на кріпосній дівчині і кілька років вів замкнуте життя, займався науковою роботою і практично не виїжджав за межі повіту.

Переконаний «західник», прихильник європеїзації Східної Європи, В. Н. Каразін мріяв назавжди виїхати за кордон, щоб «серед просвіченого суспільства... жити своєю моралью» [5, с. 13]. Та для цього потрібен був спеціальний дозвіл. Спроба втекти без дотримання формальностей закінчилася невдало. Випереджаючи офіційне донесення, Василь Назарович написав листа до імператора з поясненням своїх намірів і передав його естафетою. Після письмового звернення до Павла I він отримав посаду в державному казначействі. Служба потребувала постійної роботи в Московському та Петербурзькому архівах і педагог використовує цю обставину для збирання матеріалів по історії Росії.

Після коронування Олександра I Василь Каразін пише імператору листа [3, с. 1–16]. В цьому гарячому, щирому посланні вірнопідданого патріота своєму уявному другові – цареві він викладає свої погляди на подальший розвиток Росії, пропонує широку програму необхідних для країни перетворень в галузі державного управління, господарства і культури. Серед першочергових заходів, які б сприяли процвітанню країни, він бачив відміну кріпосного права, поширення землеробства на степні простори і створення умов для добровільного переселення туди селян, сприяння розвитку промисловості та ремесел. Однак основним засобом для перетворення Росії, зростання її могутності та міжнародного авторитету Василь Назарович вважав освіту народу. Цим і пояснюється його подальша активна діяльність, спрямована на розробку планів народної освіти, створення Харківського університету, науково-винахід-

ницька праця.

Це звернення – палкий заклик «вжити самовластя до загнущання самовластя» [3, с. 10]. Піднімається в листі і національне питання. Автор закликає Олександра І пристосовувати намічені перетворення до вдачі, звичаїв та релігій усіх країв Російської імперії.

Лист був переданий анонімно, однак авторство стало відомим. Олександр І поставився до послання прихильно, і в 1802 р. В. Н. Каразін обійняв посаду правителя Головної управи шкіл у Міністерстві народної освіти, створеному, на думку деяких дослідників, за його ініціативою [1, с. 8]. У цьому ж році за дорученням уряду він розпочав складати проект організації народної освіти в Росії, в якому передбачав значне розширення мережі парафіяльних училищ, намагаючись наблизити їх до практичних цілей країни і запитів широких верств населення.

Збереглися документи, які свідчать, що 18 березня 1802 р. урядом був сформований комітет для перегляду статутів двох Петербурзьких академій і Московського університету. Членом комітету був і Василь Назарович [1, с. 9]. Згідно з постановою Головного управління училищ йому було доручено скласти проект загального статуту університетів. Розроблені Василем Назаровичем положення стали основою для статутів Вільненського, Московського, Дерптського, Казанського, Харківського та інших російських університетів.

Уже перший, затверджений імператором, пункт Статуту передбачав утворення в складі університету наукових товариств як математичних, так і філологічних наук. Допомогати їх творчій самодіяльності передбачалось виданням наукових праць і періодики. Університет отримував право цензури всіх книг, що друкувалися на його території. Статутом вищому навчальному закладу надавалася широка автономія (аж до суду над його членами).

Найбільшим досягненням В. Н. Каразіна на ниві просвітництва стало відкриття Харківського університету. Взагалі вибір цього невеликого провінційного міста (на початок XIX ст. Харків значно поступався таким містам як Київ, Одеса, Таганрог, Катеринослав не лише по чисельності населення, а й по рівню його готовності до здобуття вищої освіти) велика особиста заслуга видатного харків'янина. «Маловажный Харьков не мог и надеяться, что его удостоят вмещать в себе сей великолепный Институт, которому естественно принадлежало разлить в соседстве своем новую жизнь для дарований и промыслов» [3, с. 539], – писав Василь Назарович в одному з листів. Він не лише переконав уряд в доцільності такого кроку, а й проробив надзвичайно велику роботу по підготовці громадської думки, збору коштів, необхідних для відкриття університету. Так, в серпні 1802 року педагог від'їжджає з Петербурга до Харкова для участі у губерньському дворянському зібранні.

29 серпня В. Н. Каразін виголосив свої «Положення про Харківський університет», де в 46 параграфах детально описав структуру майбутнього навчального закладу, його матеріальну базу, визначив джерела фінансування, шляхи набору студентів.

Структуру і профіль університету вчений розробив самостійно і оригінально, відкинувши схоластичні традиції німецьких університетів, що панували в тогочасній Європі. На його думку, навчальний процес має будуватися відповідно до практичних потреб країни. Передбачалось поетапно відкрити в університеті 9 відділень. Першими, на думку вченого, доцільно було б відкрити відділення загальних знань та приємних мистецтв. На першому студенти мали вивчати мови, математику, географію, фізику, історію. До приємних мистецтв Василь Каразін відносив малювання, музику, танці, фехтування, верхову їзду, деякі види ручних робіт.

Після трьох років роботи цих двох відділень планувалось розширення матеріальної бази та збільшення кількості викладачів, передбачалось відкриття ще 5 відділень: громадянських знань (з підготовки чиновників всіх ланок державного управління); військових знань; лікарських знань; цивільних мистецтв (архітектура, механіка, землеробство); теології.

І лише тоді, коли будуть виховані студенти, здатні до наукової роботи, Василь Каразін планував відкрити мистецьке відділення та відділення по підготовці спеціалістів вищої кваліфікації різних спеціальностей. При університеті передбачалося заснування таких середніх навчальних закладів як «Училище сільського домоводства» та «Школа ремесла».

Таким чином, це мав бути цілий комплекс навчальних закладів по підготовці кадрів для державного апарату, вчителів, наукових працівників, спеціалістів для промисловості та сільського господарства. Студентів планувалось набирати з числа молоді, яка закінчила Харківське, Курське, Орловське, Чернігівське, Полтавське та інші училища сусідніх губерній [4]. Виступ був підтриманий і дворянське зібрання ухвалило виділяти кошти на утримання університету.

Лише 24 січня 1803 року ціною величезних зусиль В. Н. Каразіна уряд видав указ, що дозволяв відкрити університет. Долаючи опір губернатора Харкова та урядових чиновників, Василь Назарович особисто зібрав, придбавши частково за власні кошти, близько 3000 примірників цінних книг, лабораторне обладнання, посібники, закупив за кордоном нову друкарню і виписав майстрів.

Проте у червні 1804 р., коли підготовчі роботи вже майже завершувались, В. Н. Каразіна звинуватили у використанні державних коштів без дозволу начальства (йшлося про придбання гравюр для зразків і

прийом на роботу 32 ремісників) та позбавлений права втручатись в справу університету. Переконавшись у несправедливому ставленні до себе імператора, Василь Назарович подає прохання про звільнення зі служби в Міністерстві освіти. Втративши посаду, заробіток, відштовхнутий всіма в Петербурзі, Василь Каразін повертається в свій маєток.

Уже без нього, зусиллями професорів І. Ф. Тимківського та І. С. Рижського, 17 січня 1805 року університет було відкрито. Пригнічений морально Василь Назарович Каразін навіть не приїхав на церемонію. Однак про нього не забули і в серпні 1811 р. Рада Харківського університету обрала його своїм почесним членом. Нині університет носить ім'я свого засновника.

Відсторонений від громадської роботи, В. Н. Каразін до самої смерті залишився відданим своїм просвітницьким принципам, продовжував висувати нові наукові ідеї, по можливості сприяв поширенню знань у народі. Про його наміри яскраво свідчить організація навчання сільських дітей у селі Кручик. Заснована ним ще на початку ХІХ ст. початкова школа довгий час була єдиною на всю Слобожанщину.

Для школи силами селян була побудована велика хата. Заняття вели місцевий священик і вчитель, праця якого оплачувалась коштами сільської громади. Дітям тут викладалось читання (азбука, часослов, псалтир та інші книги), чистописання, арифметика (чотири дії), хоровий спів. Василь Назарович складав для них підручники з читання, систематично слідкував за ходом занять, проводив з дітьми бесіди, кращих учнів заохочував подарунками, всебічно керував роботою школи.

Василь Назарович вважав, що освіта зробить селян культурними господарями, приведе до покращення їх життя. Він всіляко заохочував своїх кріпаків віддавати дітей навчатися, зробив випускні экзамени відкритими не лише для батьків учнів, а й для односельців, членів сільської громади. Його зусиллями освіта стала необхідністю для кручківців, які щорічно здавали до шкільного фонду чималі для того часу суми.

Діти, які закінчували школу, могли навчатись в повітовому училищі. Найбільш здібним учням В. Н. Каразін надавав волю, з умовою, що вони з часом відшкодують йому вартість 2000 робочих днів [6, с. 48].

Виходячи з надзвичайної ролі освіти для розвитку народу і держави, Василь Каразін надавав великого значення освіті і вихованню жінки – матері, першої вчительки дитини. На його думку, дитина лише тоді отримає добре виховання, коли грамотною і освіченою буде її мати [2, с. 597].

На думку педагога, вміння читати та писати принесе селянам добробут та процвітання, а освіта ж дворян – розвиток і престиж держави. В своїй праці «Практическое защищение против иностранцев», написаній в 1810 р., він відмічає: «Наше дворянство начало доверять своих детей иностранцам, оно не щадит иждивения на оплату им и на заграничные

путешествия... Постоянный обычай сделался наконец пристрастием. Таким образом уча чужие языки с младенчества они удалялись от своего собственного» [3, с. 100].

В статті «Чиста правда без малейшого украшения или увеличения» вчений показав низький рівень учителів-іноземців та навчальних посібників, які вони використовують. З великим гумором він розповідає про власний досвід спілкування з іноземними викладачами «високої кваліфікації», які часто не знали навіть мови, історії та звичаїв свого власного народу. Говорячи про шкоду, яку наносять дітям дворян такі горе-вихователі, В. Н. Каразін засуджував уряд за те, що в сучасній йому Росії нічого не робилося для підготовки і заохочення вчителів-росіян. Закінчується стаття закликом віддавати дітей в російські школи і навчати їх культурі рідної мови.

Після виходу у відставку Василь Назарович не залишався осторонь громадського життя своєї країни. В листах до Олександра І та урядовців він закликав розпочати поступове звільнення селян від кріпосницької залежності, проводити боротьбу з казнокрадством, турбуватися про підвищення бойової міці армії та флоту. Він також складав проекти поширення освіти серед широких мас.

Така активна життєва позиція не залишається непоміченою, проте приводить до несподіваних наслідків. 26 листопада 1820 р. В. Н. Каразін був заарештований і відправлений до Шліссельбургської фортеці за звинуваченням у підбурюванні до збройного повстання. У казармах Преображенського полку були знайдені анонімні листівки, стиль яких, нібито, нагадував стиль В. Н. Каразіна. Вчений просидів у фортеці майже шість місяців. Весною 1821 р. він був відправлений під нагляд в свій маєток. Довгий час, аж до середини 30-х років, Василь Назарович не міг з'являтися у великих містах.

Будучи людиною творчою, енергійною, з активною життєвою позицією Василь Назарович надзвичайно болісно сприймав свою відірваність від громадського життя країни. Як вірнопідданий монархіст, патріот своєї держави він страждав від недовіри і нерозуміння мотивів своєї діяльності. Йому не дозволяли займати навіть незначні посади. Так, знаючи в якому незадовільному стані знаходиться створена ним бібліотека Харківського університету, В. Н. Каразін, вже будучи в похилому віці, подав прохання про призначення в університеті бібліотекарем і отримав відмову.

Видатний український учений все життя свято вірив, що могутнім може бути лише народ, озброєний знаннями. А велич свого народу та держави він ставив понад усе. Йому не вдалося реалізувати більшість своїх просвітницьких задумів, та одним лише заснуванням Харківського університету Василь Назарович Каразін назавжди ввійшов в історію української освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Каразин В. Н. 1773–1842 : библиография / под редакцией проф. Л. И. Гуревича. – Х. : Издательство Харьковского государственного университета имени А. М. Горького, 1953. – 114 с.
2. Каразин В. Н. Переход Харьковского Института благородных девиц : 1839 г. / В. Н. Каразин // Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1910. – С. 593–595.
3. Каразин В. Н. Практическое заступление против иностранцев / В. Н. Каразин // Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1910. – С. 62–99.
4. Каразин В. Н. Предначертание о Харьковском университете, представленное в Харькове полному Дворянскому Собранию 29-го августа 1802 года и послужившее основанием одного Собрания 1 сентября / В. Н. Каразин // Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1910. – С. 523–534.
5. Лавріненко Ю. Василь Каразін. Архітект відродження : матеріали і думки до 200-ліття з дня народження, 1773–1973 / Ю. Лавріненко. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – 191 с.
6. Слюсарский А. Г. Василий Назарович Каразин, его научная и общественная деятельность / А. Г. Слюсарский. – Х. : Изд-во Харьковского ун-та, 1955. – 157 с.: 3 л. ил.